

Exemplier – Le lit et la coupe

A. Formes du banquet à Rome

Cicéron, *Pro Murena*, 73-74

Fuit eodem ex studio uir eruditus apud patres nostros et honestus homo et nobilis, Q. Tubero. Is, cum epulum Q. Maximus P. Africani, patruus sui, nomine populo Romano daret, rogatus est a Maximo ut triclinium sterneret, cum esset Tubero eiusdem Africani sororis filius. Atque ille, homo eruditissimus ac Stoicus, strauit pelliculis haedinis lectulos Punicanos et euit uasa Samia, quasi uero esset Diogenes Cynicus mortuus et non diuini hominis Africani mors honestaretur; quem cum supremo eius die Maximus laudaret, gratias egit dis immortalibus quod ille uir in hac re publica potissimum natus esset; necesse enim fuisse ibi esse terrarum imperium ubi ille esset. Huius in morte celebranda grauiter tulit populus Romanus hanc peruersam sapientiam Tuberonis, itaque homo integerrimus, cuius optimus, cum esset L- Pauli nepos, P- Africani, ut dixi, sororis filius, his haedinis pelliculis praetura deiectus est. Odit populus Romanus priuatam luxuriam, publicam magnificentiam diligit; non amat profusas epulas, sordis et inhumanitatem multo minus; distinguit rationem officiorum ac temporum, uicissitudinem laboris ac uoluptatis.

B. Un rite social

C.I.L. IV 1880

L. ISTACIDI AT QVEM NON CENO BARBARVS ILLE MIHI EST

Catulle, 47

Porci et Socration, duae sinistrae
Pisonis, scabies famaeque mundi,
uos Veraniolo meo et Fabullo
uerpus praeposuit Priapus ille?
uos conuiuia lauta sumptuose
de die facitis, mei sodales
quaerunt in triuio uocationes?

Horace, *Satires*, II, 7, 29-35

Si nusquam es forte uocatus
ad cenam, laudas securum holus ac, uelut usquam
uinctus eas, ita te felicem dicis amasque,
quod nusquam tibi sit potandum; iusserit ad se
Maecenas serum sub lumina prima uenire
conuiuam: "Nemon oleum fert ocius? et quis
audit?" Cum magno blateras clamore fugisque.

C. Du bon repas

Horace, *Satires*, II, 6, 65-78

O noctes cenaequae deum, quibus ipse meique
ante Larem proprium uescor uernasque procacis
pasco libatis dapibus! Prout cuique libido est,
siccat inaequalis calices conuiuia solutus
legibus insanis, seu quis capit acria fortis
pocula seu modicis uescit laetius. Ergo
sermo oritur, non de uillis domibusue alienis,
nec male necne Lepos saltet; sed, quod magis ad nos
pertinet et nescire malum est, agitamus, utrumne
diuitiis homines an sint uirtute beati,
quidue ad amicitias, usus rectumne, trahat nos
et quae sit natura boni summumque quid eius.
Ceruius haec inter uicinus garrat anilis
ex re fabellas.

Cicéron, *Cato Maior (De Senectute)*, 13-14

Primum habui semper sodalis. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam feruor aetatis; qua progrediente omnia

fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conuiuorum delectationem uoluptatibus corporis magis quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim maiores accubitionem epularem amicorum, quia uitae coniunctionem haberet, conuiuium nominauerunt, melius quam Graeci, qui hoc idem tum comotationem, tum concenationem uocant, ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare uideantur.

Ego uero propter sermonis delectationem tempestiuus quoque conuiuiis delector, nec cum aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum uestra etiam aetate atque uobiscum, habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis audiatem auxit, potitionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse uidear uoluptati, cuius est fortasse quidam naturalis modus), non intellego ne in istis quidem ipsis uoluptatibus carere sensu senectutem. Me uero et magisteria delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut in Symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et refrigeratio aestate et uicissim aut sol aut ignis hibernus; quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo, conuiuiumque uicinarum cotidie compleo, quod ad multam noctem quam maxime possumus uario sermone producimus.

D. Bons et mauvais convives

Plaute, *Miles gloriosus*, 642-647 ;649-656 ;661-668

Periplectomène, Palestrion, Pleusiclès

(PE) Vel cauillator facetus, uel conuiua commodus item ero; neque ego oblocutor sum alteri in conuiuium. Incommoditate abstinere me apud conuiuas conmodo commemini, et meae orationis iustam partem persequi, et meam partem itidem tacere, quom aliena est oratio. Minime sputator, screator sum, itidem minime muccidus.
(PA) O lepidum semisenem, si quas memorat uirtutes habet, atque equidem plane educatum in nutricatu Venerio.
(PE) Plus dabo, quam praedicabo ex me uenustatis tibi. Neque ego numquam alienum scortum subigito in conuiuium, neque praeripio pulpamentum, neque praeuorto poculum, neque per uinum umquam ex me exoritur discidium in

conuiuium.

Siquis ibi est odiosus, abeo domum, sermonem segrego. Venerem, amorem, amoenitatemque ad cubans exerceo. (...)

A Pleusiclès

Tute me ut fateare faciam esse adolescentem moribus; ita apud omnis conparebo tibi res benefactis frequens. Opusne erit tibi aduocato tristi, iracundo? ecce me. Opus leni? leniorem dices, quam mutumst mare, liquidiusculusque ero, quam uentus est fauonius. Vel hilarissimum conuiuiam hinc indidem expromam tibi, uel primarium parasitum, atque obsonatorem optimum : tum ad saltandum non cinaedus malacus aequat atque ego.

Catulle, 12

Marrucine Asini, manu sinistra non belle uteris: in ioco atque uino ; tollis linthea neglegentiorum. Hoc salsum esse putas? fugit te, inepte ; quamuis sordida res et inuenusta est. Non credis mihi? crede Pollioni fratri, qui tua furta uel talento mutari uelit ; est enim leporum differtus puer ac facetiarum. Quare aut hendecasyllabos trecentos exspecta, aut mihi lintheum remitte ; quod me non mouet aestimatione, uerum est mnemosynum mei sodalis. Nam sudaria Saetaba ex Hiberis miserunt mihi muneri Fabullus et Veranius ; haec amem necesse est ut Veraniolum meum et Fabullum.

Martial, VII, 20

Nihil est miserius neque gulosius Santra. Rectam uocatus cum cucurrit ad cenam, quam tot diebus noctibusque captauit, ter poscit apri glandulas, quater lumbum, et utramque coxam leporis et duos armos, nec erubescit peierare de turdo et ostreorum rapere liuidos cirros. Buccis placentae sordidam linit mappam; illic et uuae conlocantur ollares et Punicorum pauca grana malorum et excauatae pellis indecens uoluae et lippa ficus debilisque boletus. Sed mappa cum iam mille rumpitur furtis, rosos tepenti spondylos sinu condit et deuorato capite turturem truncum. Colligere longa turpe nec putat dextra analecta quidquid et canes reliquerunt. Nec esculenta sufficit gulae praeda: mixto lagonam replet ad pedes uino. Haec per ducentas cum domum tulit scalas seque obserata clusit anxius cella gulosus ille, postero die uendit.

C. PLINIUS SEPTICIO CLARO SUO S.

(1) Heus tu! Promittis ad cenam, nec uenis? Dicitur ius: ad assem impendium reddes, nec id modicum. (2) Paratae erant lactucae singulae, cochleae ternae, oua bina, halica cum mulso et niue - nam hanc quoque computabis, immo hanc in primis quae perit in ferculo -, oliuae betacei cucurbitae bulbi, alia mille non minus lauta. Audisses comoedos uel lectorem uel lyristen uel - quae mea liberalitas - omnes. (3) At tu apud nescio quem ostrea uuluas echinos Gaditanas maluisti. Dabis poenas, non dico quas. Dure fecisti: inuidisti, nescio an tibi, certe mihi, sed tamen et tibi. Quantum nos lusissemus risissemus studuissemus! (4) Potes apparatus cenare apud multos, nusquam hilarius simplicius incautius. In summa experire, et nisi postea te aliis potius excusaueris, mihi semper excusa. Vale. (I, 15)

Inscription pompéienne : C.I.L., IV, 7698 (Maison du Moraliste)

Abluat unda pedes puer et detergeat udos
Mappa torum uelet, lintea nostra caue.

Lasciuos uoltus et blandos aufer ocellos
Coniuge ab alterius, sit tibi in ore pudor.

[Vtere blandit]iis odiosaque iurgia differ,
Si potes, aut gressus ad tua tecta refer.

E. Manger

Horace, *Satires*, II, 7, 102-111

Nil ego, si ducor libo fumante: tibi ingens
uirtus atque animus cenis responsat opimis?
obsequium uentris mihi perniciosius est cur?
tergo plector enim. Qui tu impunitior illa,
quae paruo sumi nequeunt, obsonia captas?
nempe inamarescunt epulae sine fine petitae
inlusique pedes uitiosum ferre recusant
corpus. An hic peccat, sub noctem qui puer uuam
furtiua mutat strigili, qui praedia uendit,
nil seruile gulae parens habet?

Horace, *Epodes*, 2, 39-66

Quodsi pudica mulier in partem iuuat
domum atque dulcis liberos,
Sabina qualis aut perusta solibus
pernicis uxor Apuli,
sacrum uetustis exstruat lignis focum
lassi sub aduentum uiri
claudensque textis cratibus laetum pecus
distenta siccet ubera
et horna dulci uina promens dolio
dapes inemptas apparet,
non me Lucrina iuuerint conchylia
magisque rhombus aut scari,
siquos Eois intonata fluctibus
hiems ad hoc uertat mare,
non Afra auis descendat in uentrem meum,
non attagen Ionicus
iucundior quam lecta de pinguissimis

oliua ramis arborum
aut herba lapathi prata amantis et graui
maluae salubres corpori
uel agna festis caesa Terminalibus
uel haedus ereptus lupo.
has inter epulas ut iuuat pastas oues
uidere properantis domum,
uidere fessos uomerem inuersum boues
collo trahentis languido
positosque uernas, ditis examen domus,
circum renidentis Laris.'

Haec ubi locutus faenerator Alfius,
iam iam futurus rusticus,
omnem relegit idibus pecuniam,
quaerit kalendis ponere.

F. Boire

Horace, *Satires*, II, 8

Tum Vibidius Balatroni

"nos nisi damnose bibimus, moriemur inulti,"
et calices poscit maiores. uertere pallor
tum parochi faciem nil sic metuentis ut acris
potores, uel quod maledicunt liberius uel
feruida quod subtile exsurdant uina palatum.
inuertunt Allifanis uinaria tota
Vibidius Balatroque secutis omnibus: imi
conuiuiae lecti nihilum nocuere lagoenis.

Catulle, 27

Minister uetuli puer Falerni
inger mi calices amariores,
ut lex Postumiae iubet magistratae
ebriosa acina ebriosioris.
at uos quo lubet hinc abite, lymphae
uini pernicies, et ad seueros
migrate. hic merus est Thyonianus.

G. Fractures culturelles

Pline le Jeune

C. PLINIUS GENITORI SUO S.

(1) Recepti litteras tuas quibus quereris taedio tibi fuisse quamuis lautissimam cenam, quia scurrae cinaedi moriones mensis inerrabant. (2) Vis tu remittere aliquid ex rugis? Equidem nihil tale habeo, habentes tamen fero. Cur ergo non habeo? Quia nequaquam me ut inexpectatum festiuumue delectat, si quid molle a cinaedo, petulans a scurra, stultum a morione profertur. (3) Non rationem sed stomachum tibi narro. Atque adeo quam multos putas esse, quos ea quibus ego et tu capimur et ducimur, partim ut inepta partim ut molestissima offendant! Quam multi, cum lector aut lyristes aut comoedus inductus est, calceos poscunt aut non minore cum taedio recubant, quam tu ista - sic enim appellas - prodigia perpessus es! (4) Demus igitur alienis oblectationibus ueniam, ut nostris impetremus. Vale. (IX, 17)

Cicéron, *In Verrem*, II, 1, 26

Homo, qui semper hospitalissimus amicissimusque nostrorum hominum existimatus esset, noluit uideri ipsum illum Rubrium inuitus domum suam recepisse; magnifice et ornate, ut erat in primis inter suos copiosus, conuiuium comparat; rogat Rubrium ut quos ei commodum sit inuitet, locum sibi soli, si uideatur, relinquat; etiam filium suum, lectissimum adulescentem, foras ad propinquum suum quandam mittit ad cenam. Rubrius istius comites inuitat; eos omnis Verres certiores facit quid opus esset. Mature ueniunt, discumbitur. Fit sermo inter eos, et inuitatio ut Graeco more biberetur; hortatur hospes, poscunt maioribus poculis, celebratur omnium sermone laetitiaque conuiuium. Posteaquam satis calere res Rubrio uisa est, "Quaeso", inquit, "Philodame, cur ad nos filiam tuam non intro uocari iubes?"

Homo, qui et summa grauitate et iam id aetatis et parens esset, obstupuit hominis improbi dicto. Instare Rubrius. Tum ille, ut aliquid responderet, negauit moris esse Graecorum ut in conuiuio uirorum accumberent mulieres. Hic tum alius ex alia parte, "Enim uero ferendum hoc quidem non est; uocetur mulier!" et simul seruis suis Rubrius ut ianuam clauderent et ipsi ad foris adsisterent imperat. Quod ubi ille intellexit, id agi atque id parari ut filiae suae uis adferretur, seruos suos ad se uocat; his imperat ut se ipsum neglegant, filiam defendant; excurrat aliquis qui hoc tantum domestici mali filio nuntiet. Clamor interea fit tota domo; pugna inter seruos Rubri atque hospitis; iactatur domi suae uir primarius et homo honestissimus; pro se quisque manus adfert; aqua denique feruenti a Rubrio ipso Philodamus perfunditur. Haec ubi filio nuntiata sunt, statim exanimatus ad aedis contendit, ut et uitae patris et pudicitiae sororis succurreret; omnes eodem animo Lampsaceni, simul ut hoc audierunt, quod eos cum Philodami dignitas tum iniuriae magnitudo mouebat, ad aedis noctu conuenerunt. Hic licitor istius Cornelius, qui cum eius seruis erat a Rubrio quasi in praesidio ad auferendam mulierem conlocatus, occiditur; serui non nulli uulnerantur; ipse Rubrius in turba sauciatur. Iste, qui sua cupiditate tantos tumultus concitatos uideret, cupere aliqua euolare, si posset.

Ayant toujours passé pour l'hôte le plus empressé, pour l'ami le plus dévoué de nos concitoyens, il ne voulut pas laisser croire que Rubrius lui-même eût été reçu malgré lui dans sa maison. Comme il était un des plus riches de la ville, il prépare un festin magnifique, et engage Rubrius à inviter tous ceux qu'il voudra; à ne laisser, si bon lui semble, de place que pour lui

: il envoie même son fils, jeune homme fort distingué, souper chez un parent. Rubrius invite les gens de la suite de Verrès, qui les instruit de son dessein. Ils arrivent de bonne heure; on se met à table; la conversation s'engage, on s'excite mutuellement à boire à la grecque. L'hôte s'efforce d'entretenir la gaieté; on demande les grandes coupes; les joyeux propos circulent. Quand Rubrius voit qu'on est assez échauffé : Philodamus, dit-il, pourquoi ne pas faire venir ta fille ici? Philodamus, citoyen respectable par son âge, par ses mœurs, par son titre de père, reste confondu. Rubrius insiste. Philodamus, pour répondre quelque chose, dit qu'il n'est pas dans les mœurs des Grecs que les femmes paraissent dans un festin à côté des hommes. Un autre s'écrie alors: La sottise coutume; voilà qui n'est pas supportable! qu'on fasse venir la jeune femme! Et aussitôt Rubrius ordonne à ses esclaves de fermer la porte et de garder l'entrée de la salle. A cet ordre, le père comprend qu'il s'agit de l'honneur de sa fille; il appelle ses esclaves ; leur dit de la défendre sans s'occuper de lui; qu'un d'entre eux cependant coure avertir son fils du malheur qui menace la famille. Cependant des cris se font entendre dans toute la maison; un combat s'engage entre les esclaves de Rubrius et ceux de son hôte. On frappe, on terrasse dans sa propre maison un homme du premier rang, un personnage des plus honorables : chacun le maltraite à l'envi; enfin Rubrius lui-même inonde Philodamus d'eau bouillante. Le fils apprend ce qui se passe; hors de lui, il accourt défendre la vie de son père et l'honneur de sa soeur. A cette nouvelle, les habitants de Lampsaque sont saisis d'indignation. Ils arrivent en foule au milieu de la nuit, afin de venger l'outrage fait à Philodamus. Là Cornélius, licteur de Verrès, posté avec d'autres esclaves pour enlever la jeune fille, est tué; quelques esclaves sont blessés : Rubrius lui-même est blessé grièvement dans la mêlée. Quant à Verrès, voyant le tumulte excité par son crime, il cherchait partout un moyen de s'évader. (trad : D. Nisard)

Ad Fam., IX, 20 & 26

CICERO PAETO. Dupliciter delectatus sum tuis litteris, et quod ipse risi et quod te intellexi iam posse ridere; me autem a te, ut scurram uelitem, malis oneratum esse non moleste tuli: illud doleo, in ista loca uenire me, ut constitueram, non potuisse; habuisses enim non hospitem, sed contubernalem. At quem uirum! non eum, quem tu es solitus promulside conficere: integram famem ad ouum affero, itaque usque ad assum uitulinum opera perducitur. Illa mea, quae solebas antea laudare, "O hominem facilem! O hospitem non grauem!" abierunt: nunc omnem nostram de re publica curam, cogitationem de dicenda in senatu sententia, commentationem causarum abiecimus, in Epicuri nos aduersarii nostri castra coniecimus, nec tamen ad hanc insolentiam sed ad illam tuam lautitiam, ueterem dico, cum in sumptum habebas, etsi numquam plura praedia habuisti. Proinde te para: cum homine et edaci tibi res est et qui iam aliquid intelligat, ὀψιμαθεῖς autem homines scis quam insolentes sint; dediscendae tibi sunt sportellae et artolagani tui. Nos iam ex artis tantum habemus, ut Verrium tuum et Camillum - qua munditia homines, qua elegantia! - uocare saepius audeamus; sed uide audaciam: etiam Hirtio coenam dedi, sine pauone tamen; in ea coena cocus meus praeter ius feruens nihil non potuit imitari. Haec igitur est nunc uita nostra: mane salutamus domi et bonos uiros multos, sed tristes, et hos laetos uictores, qui me quidem perofficose et peramanter obseruant; ubi salutatio defluxit, litteris me inuoluo: aut scribo aut lego; ueniunt etiam, qui meaudiant quasi doctum hominem, quia paullo sum quam ipsi doctior; inde corpori omne tempus datur. Patriam eluxi iam et grauius et diutius, quam ulla mater unicum filium. Sed cura, si me amas, ut ualeas, ne ego te iacente bona tua comedim; statui enim tibi ne aegroto quidem parcere.

CICERO PAETO S- D-. Accubueram hora nona, cum ad te harum exemplum in codicillis exarau. Dices: "ubi?" Apud Volumnium Eutrapelum, et quidem supra me Atticus, infra Verrius, familiares tui. Miraris tam exhilaratam esse seruitutem nostram? Quid ergo faciam? - te consulo, qui philosophum audis - . Angar? excruciem me? quid assequar? deinde quem ad finem? "Viuas," inquis, "in litteris." An quidquam me aliud egere censes aut possem uiuere, nisi in litteris uiuerem? Sed est earum etiam non satietas, sed quidam modus; a quibus cum discessi, etsi minimum mihi est in coena - quod tu unum ζήτημα Dioni philosopho posuisti - , tamen, quid potius faciam, priusquam me dormitum conferam, non reperio. Audi reliqua: infra Eutrapelum Cytheris accubuit. "In eo igitur," inquis, "conuiuio Cicero ille, quem aspectabant, cuius ob os Graii ora obuertebant sua?" Non mehercule suspicatus sum illam affore; sed tamen ne Aristippus quidem ille Socraticus erubuit, cum esset obiectum habere eum Laida: "habeo," inquit, "non habeor a Laide" - Graece hoc melius; tu, si uoles, interpretabere - ; me uero nihil istorum ne iuuenem quidem mouit umquam, ne nunc senem: conuiuio delector; ibi loquor, quod in solum, ut dicitur, et gemitum in risus maximos transfero. An tu id melius, qui etiam philosophum irriseris: cum ille, "si quis quid quaereret," dixisset, coenam te quaerere a mane dixeris? ille baro te putabat quaesiturum, unum caelum esset an innumerabilia. Quid id ad te? At hercule cena non quid ad te tibi praesertim? Sic igitur uiuitur: quotidie aliquid legitur aut scribitur; dein, ne amicis nihil tribuamus, epulamur una non modo non contra legem, si ulla nunc lex est, sed etiam intra legem et quidem aliquanto; quare nihil est, quod aduentum nostrum extimescas: non multi cibi hospitem accipies, multi ioci.